Вступ до ПРИПОВІСТЕЙ СОЛОМОНА

«Приказка», або приповість (основне значення – «порівняння») у єврейському вжитку – це повчальне висловлювання про повсякденне життя, змістовна порада, яка допомагає зрозуміти реальність і сутність буття. Приповісті дуже практично вказують людям шлях до успішного життя. Вони проникають крізь фасади і складності, які люди зазвичай створюють у своєму житті, точно вказуючи, як треба провадити благочестиве життя, готуючись до вічності. Соломон написав усю книгу, за винятком двох останніх розділів (авторами яких були невідомі особи Аґур і цар Лемуїл). Ця збірка натхненних приповістей, мабуть, була серед тисяч інших, написаних Соломоном (1 Царів 4:32).

Зміст

1 – 9	Виключна важливість мудрості
10 – 24	Приповісті (375) про важливість праведного життя і застереження проти нечестя
25 – 29	Приповісті Соломона (зібрані слугами Хезекії) про людські стосунки
30	Мудрі слова Аґура і висловлювання з числами
31	Поради матері Лемуїла царям та опис «меткої» (благочестивої) жінки

Головна тема

Замість збірки окремих і непов'язаних між собою сентенцій, Приповісті являють собою квінтесенцію мудрості, почерпнутої із Закону Божого. Мудрість є основною темою книги, а її головна тема викладена в 1:7: «Початок мудрості – страх Господній, а нерозумні будуть нехтувати мудрістю та повчанням» (пор. 9:10; 15:33). Іншими словами, відправною точкою життя і справжньою суттю мудрості є **страх перед Богом** (згадується 21 раз). Справжнє життя не може розпочатися без щирої поваги до Нього. Здоровий страх перед Господом передбачає благоговіння перед Ним, яке включає в себе також послух і покору Його волі (Йова 28:28; Псалом 110:10; Екклезіаста 12:13). Життя людини не може навіть «зрушити з місця» без смиренної поваги до Бога та Його волі. Лише за умови справжньої поваги до Бога можливо почути Його та розпочати процес засвоєння Божої мудрості стосовно різноманітних аспектів життя: гордості та скромності, багатства та бідності, гріха, невігластва, добра, використання язика, помсти, сварливості, обжерливості, справедливості, кохання, хтивості, ліні, смерті, друзів, родини тощо. Дивіться також такі вирази:

«страх Господній» – 1:7, 29; 2:5; 8:13; 9:10; 10:27; 14:26, 27; 15:16, 33; 16:6; 19:23; 22:4; 23:17

«боїться Господа» – 14:2; 31:30

«бійся Господа» – 3:7; 24:21

Спеціальний розділ

БІБЛІЙНИЙ ПОГЛЯД НА ЖІНКУ 4

КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ 14

ПРИПОВІСТІ СОЛОМОНА

[1:5] Ми не можемо звертатися до Святого Письма з прихованим мотивом добитися свого чи довести свою позицію. Ми повинні прагнути дізнатися з нього те, що **Господь** хотів нам відкрити. Ми не повинні бути схожими на сучасників пророка Єремії, які зухвало стверджували: «Не підемо!» і «Не послухаємо!» (Єремії 6:16–17).

1:21 aВ Септуагінті, сирійських перекладах і Таргумі – *згори мурів*; у Вульгаті – *з голови натовпу*.

3:6 aАбо *зробить гладкими* або *прямими*

3:8 aБукв. *пупка*, образно про тіло

bБукв. *напоєм* або *підкріпленням*

[3:11–12] Атеїсти нарікають, що страждання за своєю суттю є злом і, отже, доказом того, що Бог або не любить людей, або не є всемогутнім, оскільки допускає страждання в їх житті. Людина, яка скаржиться на покарання в своєму житті, подібна до гордовитої дитини, яка обурено відкидає батьківську любов і науку та всіляко чинить їм опір. Однак, якщо ми будемо підкорятися цьому навчанню, неприємні, навіть болісні страждання принесуть у нашому житті «мирний плід праведності» (Євреїв 12:11).

4:18 aБукв. *світло*

[6:16–19] Більшість людей, які вважають себе релігійними, погоджуються з тим, що Бог ненавидить гріх. Біблія знову і знову наголошує на тому, що Бога обурює беззаконня. Бог наказав пророку Єремії говорити ізраїльтянам про їхній гріх так: «Не чиніть же це гидке діло, яке Я зненавидів!» (44:4). Пророк Захарія проголосив, що Бог ненавидить фальшиву клятву і зло, яке задумується в серці на ближнього (8:17). Сам Ісус сказав, що Він ненавидить вчинки николаїтів (Об'явлення 2:6). Біблія всіляко підкреслює, що Господь ненавидить гріх.

Але деякі припускають, що Бог заходить у цій ненависті трохи далі та вважають, що Бог ненавидить не лише гріх, який чинять грішники, а й самих грішників. Прихильники такої теорії використовують такі вірші, як Приповісті 6:16–19, щоб «довести» свою правоту. Чи Бог і справді ненавидить «фальшивого свідка, що дихає брехнею і сіє чвари між братами»?

Будь-яка людина, яка читала Біблію, розуміє, що однією з її найголовніших тем є любов. Біблія каже, що Сам Бог є любов (1 Івана 4:8), і Він виявив Свою любов до нас, **коли ми ще були грішниками**: «Бо Христос, коли ми ще були безсилі, у відповідний час помер за нечестивих. Навряд чи хто помре за праведного; хіба, може, хтось за доброчинця наважиться померти. Але Бог виявляє Свою любов до нас тим, що Христос за нас помер, коли ми були ще грішниками» (Римлян 5:6–8). Цікавим аспектом цього уривка є наголос на тому, що заблудлі грішники не були «праведними» чи «доброчинцями», коли Христос виявив до них Свою любов.

У розповіді про багатого юнака Ісус пояснив, що тому бракувало одного, що було необхідне, щоб догодити Богові. Але, попри те, що юнак був заблудлим і йому бракувало того необхідного, Біблія каже, що Ісус «поглянув на нього з любов'ю» (Марка 10:21). Оплакуючи втрачений Єрусалим, Ісус вигукнув: «Єрусалиме, Єрусалиме, що вбиваєш пророків і побиваєш камінням посланих до тебе! Скільки разів хотів Я зібрати твоїх дітей, як квочка збирає своїх курчат під крила, та ви не захотіли!» (Матвія 23:37). Ісус сказав, що Його любов до заблудлих мешканців Єрусалиму була подібна до любові квочки до своїх курчат. Таке твердження очевидно свідчить про Божу любов до грішників в Єрусалимі.

В одному з найвідоміших віршів про «любов» у Біблії сказано: «Бо так Бог полюбив світ, що дав [Свого] Єдинородного Сина, щоб кожний, хто вірить у Нього, не загинув, але мав життя вічне» (Івана 3:16). Божа любов до загубленого світу була виявлена **ще до того**, як заблудлі повірили в Ісуса. Далі Іван пояснив це так: «Любов не в тому, що ми полюбили Бога, а в тому, що Він полюбив нас і послав Свого Сина як примирення за наші гріхи» (1 Івана 4:10). З цих віршів ясно, що Бог любить заблудлих грішників, і довів цю любов, пославши Ісуса.

Як тоді можна примирити вірші, які нібито натякають на те, що Бог ненавидить грішників, з тими, де сказано, що Він любить їх? Одне з найбільш правдоподібних пояснень полягає в тому, що автори книг Біблії використовують мовний зворот, який називається метонімія, коли пишуть, що Бог ненавидить грішників. Метонімія визначається як «фігура мови, за допомогою якої одне слово вживається замість іншого, до якого воно має певне відношення»[1]. Крім того, метонімія може бути «причиною», коли діючу особу можна вказати замість того, що вона (або хтось) робить[2]. Наприклад, в Луки 16:29 написано: «Вони мають Мойсея та пророків: хай їх слухають!» Насправді, у них не було «Мойсея» чи «пророків», але були їхні писання. Ім'я Мойсей тут – це приклад метонімії, коли маються на увазі його писання, оскільки він був «причиною» їх написання. У наш час це було б все одно, що сказати: «Я ненавиджу Шекспіра». Чи означає ця фраза, що хтось ненавидить Шекспіра як людину? Ні. Ми розуміємо, що тут мається на увазі, що комусь не подобаються його твори, а не висловлюється коментар щодо справжньої особистості драматурга.

Коли Бог каже, що Він ненавидить «фальшивого свідка, що дихає брехнею» (Приповісті 6:19), розумно зробити висновок, що Бог ненавидить саме **брехню**, а того, хто дихає брехнею (причина), вказано замість цієї брехні (наслідок). Зверніть увагу, наскільки чітко видно цю фігуру мови в сусідніх висловлюваннях. У вірші 17 сказано, що Бог ненавидить «обманливий язик». Чи означає це, що Бог ненавидить фізичний язик – м'язовий орган тіла? Ні. Це означає, що Бог ненавидить гріх, який може вчинити язик. У вірші 18 читаємо, що Бог ненавидить «ноги, що швидко біжать до зла». Знову ж таки, це просто означає, що Бог ненавидить гріх, який можуть вчинити ноги. Примітно, що хоча майже ніхто не припустить, що Бог ненавидить фізичні язики чи ноги, вони наполягають на тому, що Бог ненавидить справжніх грішників, а не гріх, скоєний ними.

7:22 аВ Септуагінті, сирійських перекладах і Таргумі – *як собака … в окови*; у Вульгаті – *як ягня … в окови*.
8:16 аВ масоретському тексті, сирійських перекладах, Таргумі та Вульгаті – *праведності*.

[8:17] Бог завжди надавав достатньо доказів, щоби можна було дізнатися, що біблійний Бог існує. Ісус сказав: «Просіть – і дасться вам; шукайте – і знайдете… Адже кожний, хто просить, – отримує, а той, хто шукає, – знаходить» (Матвія 7:7–8). Тих, у кого щире і добре серце (Луки 8:15), вивчення Біблії приведе до висновку, що це єдина книга у світі, яка має ознаки божественного натхнення (Івана 7:17). З неї вони дізнаються євангеліє та необхідність коритися Богові.

8:30 аВ єврейській традиції – *вихованкою*.

БІБЛІЙНИЙ ПОГЛЯД НА ЖІНКУ

У нашому світському суспільстві стає дедалі популярнішим критикувати Бога, Біблію та християнство. Відомі автори-атеїсти у своїх популярних книжках звинувачують Бога і наводять імовірні причини, чому християнство не може бути справжньою релігією, яка походить від морального Бога. Одна з причин, яку скептично налаштована спільнота зазвичай висуває проти Біблії та християнства, стосується образу жінки у Святому Письмі. На їх думку, автори книг Біблії вважали жінок нижчими, менш цінними за чоловіків, не достойними поважного та гідного ставлення.

Чи правда, що висвітлене в Біблії ставлення до жінок становить такий собі аморальний етичний кодекс і розвінчує ідею про те, що Біблія натхнена абсолютно моральним Творцем? Звісно ні. Насправді все якраз навпаки: ставлення до жінок у Біблії цілком узгоджується з істиною та високо моральним вченням. Тому звинувачення, висунуті проти Біблії в цьому відношенні, є безглуздими і жодним чином не можуть нівелювати Божу мораль або натхненність Біблії. Навпаки, саме доктрина атеїстичної еволюції та її логічні наслідки не можуть витримати критики під пильною увагою розуму.

ЖІНКА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ДАРВІНІВСЬКОЇ ЕВОЛЮЦІЇ

Атеїстичний дарвінізм потерпає від багатьох проблем, пов'язаних із моральністю. Як уже було переконливо доведено, без віри в Бога такі поняття як добро і зло, мораль і аморальність, просто не мають сенсу[3]. Лише надприродний моральний Творець може пояснити саме існування моральної свідомості в людині. Тому будь-яка спроба поставити під сумнів моральність біблійного Бога, спираючись на атеїстичні ідеї, з самого початку веде до хибних і суперечливих висновків.

Крім того, чесний розгляд положень дарвінізму приводить до висновку, що рівність усіх людей є ілюзією. Чарльз Дарвін не лише визнав, що теорія еволюції передбачає вищість одних рас над іншими, але й зробив відвертий висновок, що жінки є нижчими за чоловіків[4]. У своїй монументальній праці «Походження людини» Дарвін писав:

> Головна відмінність в інтелектуальних здібностях обох статей проявляється в тому, що чоловік досягає **вищого рівня у будь-якій справі, ніж жінка** – чи то в тому, що вимагає глибоких роздумів, розуму чи уяви, чи то просто у використанні органів чуття та рук… Середня **розумова сила чоловіка є очевидно вищою, ніж у жінки**… **Чоловік зрештою став вищим за жінку**[5].

Згідно міркувань Дарвіна, чоловіки еволюціонували до вищого рівня, ніж жінки. На підтвердження свого висновку він просто заявив, що чоловіки «досягають вищого рівня» в усьому, за що вони ні беруться, порівняно з жінками. Тоді, згідно такої лінії міркування, було б неможливо засуджувати чоловіків за ставлення до жінок як до нижчих істот, адже, якщо чоловіки мають розумову чи фізичну здатність ставитися до жінок як до «другорядних» істот, це має означати, що чоловіки сильніші або більш придатні для виживання та домінування. Іронічно, що атеїстична спільнота, зачарована ідеями Дарвіна, припускає, що саме біблійний погляд на жінок є аморальним. А насправді, якщо атеїстична еволюція правдива, то всі суспільства, де домінують чоловіки, є такими тому, що чоловіки більш здатні домінувати. А

оскільки бажане виживання сильніших і більш пристосованих, то слід зробити висновок, що суспільство, де домінують чоловіки, а жінки вважаються нижчими за них (як сказав Дарвін), має становити досить поширений природний порядок речей. Навіть якщо припустити, що скептично налаштоване суспільство й має рацію, звинувачуючи Біблію в «поганому ставленні» до жінок (а це не так, як буде показано далі), як можна звинувачувати Біблію в підтриманні такої аморальної позиції, коли ця позиція повністю збігається з дарвінівською концепцією «природного порядку речей»? По правді кажучи, це перед пропагандистами атеїзму і дарвінівських ідеалів постає набагато складніша проблема з логічними наслідками своїх ідей стосовно жінок, порівняно з тими, хто відстоює Біблію як натхненне Слово абсолютно морального Бога.

ЦІННІСТЬ ЖІНОК ЗГІДНО БІБЛІЇ

Висуваючи «ставлення до жінок» як аргумент у нападках на істинність Біблії, більшість скептиків роблять загальні заяви про «біблійну позицію» щодо цього питання, але при цьому не надають нічого схожого на збалансований розгляд цієї теми. Такі узагальнені твердження мають на меті викликати емоційну реакцію в сучасної аудиторії, але вони не точно відображають справжній образ жінки, що лежить в основі біблійних текстів. Наприклад, аргументуючи на основі довільно вибраних віршів без належного їх пояснення, можна було б сказати, що Біблія пропагує несправедливе ставлення до чоловіків, оскільки їм сказано бути готовими віддати життя за своїх дружин, тоді як дружинам не наказано приносити таку жертву (Ефесян 5:25). Крім того, чоловікам наказано працювати, щоб забезпечити їжею всю свою сім'ю, тоді як жінки не мають дотримуватися таких стандартів (Буття 3:17–19; 1 Тимофія 5:8). Такі безладні заяви потрібно сприймати як підозрілі та намагатися скласти повнішу та точнішу картину біблійного погляду на жінок.

При ближчому розгляді стає зрозуміло, що і Старий, і Новий Заповіти представляють образ жінки, цінність якої є цілковито рівною цінності чоловіка. Хоча в Біблії й дійсно йдеться про **різні ролі** чоловіків і жінок, при цьому жодна стать не цінується більше за іншу. Розгляд різних біблійних уривків підтвердить цю істину.

Мудрість як портрет жінки

Книга Приповістей царя Соломона належить до так званої «літератури мудрості». Головною темою книги є поняття мудрості. Автор стверджує: «Початок мудрості – здобувай мудрість» (4:7). Щоб іще більше підкреслити важливість і цінність мудрості, він написав: «Адже мудрість краща за коштовне каміння, і все, що приносить радість, не зрівняти з нею» (8:11). Розвиваючи ідею про незмірну цінність мудрості, автор Книги Йова написав: «Але де знайдено мудрість?... Не дасть за неї золото, і не зважиться срібло її на ціну. Не прирівняється до офірського золота, до дорогоцінного онікса чи сапфіра… придбання мудрості понад рубіни… не прирівняється до чистого золота» (28:12–19). Отже, зрозуміло, що автори книг Біблії вважали мудрість неоціненною рисою особистості.

Який же образ було обрано для уособлення такої цінної риси? У Книзі Приповістей ідею мудрості уособлює жінка: «Мудрість збудувала собі дім» (9:1); «Невже мудрість не кличе, і розум не подає свого голосу? Вона стоїть на вершинах гір» (8:1–2). В уявленні автора книги, найбільш ілюстративним зображенням чесноти мудрості була жінка[6]. Як же тоді треба спотворити писання натхненних авторів, щоби припустити, що вони не цінували жінок, коли мудрість, яка «не прирівняється до чистого золота», зображується як жінка? Крім того, автор Книги Приповістей сказав: «Ласкава жінка здобуває славу» (11:16), а також включив довгий опис (31:10–31), у якому звеличив цінність «меткої» жінки. Її одежа – «сила і велич»; вона «розкриває уста свої з мудрістю, люб'язне повчання в неї на язику»; вона «наглядає за стежками свого дому». Зайве казати, що таких висловлювань про мудрість, уособлену як жінка, і про цінність доброчесної жінки не почуєш у розхожих аргументах сучасних скептиків.

Боже ставлення до Свого народу, проілюстроване рисами характеру жінки

У Біблії деякі риси характеру Бога проілюстровано через порівняння їх із рисами характеру певних категорій людей. Наприклад, добре відомо, що в Біблії любов Бога до людей часто

порівнюється з любов'ю батька до своїх дітей (1 Івана 3:1–2). Якби Бог Біблії й справді надавав перевагу певній статі, тоді всі порівняння між Богом і будь-якою людиною обмежувалися б чоловічою статтю. Такий бог ніколи не порівняв би себе з жінкою.

Проте в Біблії можна знайти уривки, де небесний Бог порівнює Свої риси з подібними рисами жінок. Як зазначив Джон Вілліс, «найпереконливішим доказом того, що автори Старого Заповіту високо цінували й поважали жінок, є те, що вони описують Бога як матір»[7]. Далі Вілліс наводить принаймні три уривки як приклад цього висновку, серед яких Ісаї 66:12–13: «Адже так говорить Господь… як чоловік, якого потішає матір, так і Я вас потішу, і ви будете потішені в Єрусалимі».

Більше того, якби апостол Павло і справді був женоненависником, боявся і зневажав жінок (як багато хто стверджує), було б немислимо уявляти, що він міг порівнювати себе з жінкою. Проте в 1 Солунян 2:7 він написав: «Але ми були тихими серед вас, немов та годувальниця, яка доглядає своїх дітей». Ясно, що жоден женоненависник, який боїться жінок, ніколи не опише себе такими словами. Такі приклади спростовують хибну думку про те, що автори книг Біблії ненавиділи жінок або вважали їх нижчими за чоловіків.

Жінки створені за образом Божим

Багато скептиків натякають на те, що створення Єви з ребра Адама як помічниці для чоловіка свідчить про те, що жінка є менш цінною або нижчою за чоловіка. Нібито той факт, що Єва була помічницею Адама, якимось чином «доводить» цей нижчий статус. Така лінія міркувань породжує дві проблеми. По-перше, вона повністю ігнорує наголос Біблії на тому, що жінки створені за образом Божим **так само, як і чоловіки**. У Буття 1:27 написано: «І створив Бог людину на Свою подобу, за Божим образом створив її; Він створив їх **чоловіком і жінкою**». На відміну від багатьох релігійних течій і шовіністичних ідей про вищість чоловіків, із самих перших сторінок Біблія наголошує на тому, що і чоловік, і жінка були створені за образом Божим і обидва заслуговують на гідне ставлення відповідно до цього статусу.

Тож як щодо слова «помічниця»? Чи означає це, що особа, якій допомагає «помічниця», вважається вищою або ціннішою за неї? Ясне біблійне вчення стосовно тих, хто допомагає іншим, доводить хибність такої позиції. Наприклад, в Івана 15:26 Ісус пояснює, що після Його воскресіння до апостолів прийде Святий Дух: «Коли ж прийде Утішитель (в англійському перекладі – *Помічник*), Якого Я вам пошлю від Отця, Дух Істини, Який походить від Отця, то Він засвідчить про Мене». За міркуваннями скептиків, ми були б змушені зробити висновок, що Святий Дух є нижчим від апостолів, оскільки Його названо «Помічником». Такий висновок є очевидно абсурдним[8].

У Посланні до филип'ян 4:3 Павло закликав отримувачів цього послання допомагати тим жінкам, які «співпрацювали з ним в поширенні Євангелія». Чи це означає, що Павло вважав тих, хто отримав його послання, нижчими за тих жінок, з якими він працював? У жодному разі. Більше того, Сам Ісус Христос сказав, що Він прийшов у цей світ не для того, «щоб служили Йому, але щоби послужити» (Марка 10:45). Чи означає це, що оскільки Він «служив» або «допомагав» людству, то Він був у чомусь нижчим за людей? Звісно ні. Поняттю «допомога» або «служіння» не притаманне значення неповноцінності.

ПРИКЛАДИ ГІДНИХ ЖІНОК У БІБЛІЇ

Намагаючись підкріпити своє неправильне уявлення про образ жінки в Біблії, скептики часто посилаються на те, що в біблійному оповіданні надто багато уваги приділяється історіям, центральними фігурами яких є чоловіки, тоді як жінкам приділено недостатньо уваги. Крім того, багато скептиків наполягають на тому, що якби Бог і справді вважав жінок рівними чоловікам, їм були б надані рівні керівні посади як у старозавітні часи, так і під час служіння Ісуса.

Такі заяви є результатом нечесної вибірковості. Якщо об'єктивно розглянути весь біблійний контекст, можна легко побачити, що жінки як за часів старого, так і нового завіту відігравали життєво важливу й потужну роль у Божих планах щодо національного правління Ізраїлю та

духовного Царства, встановленого Ісусом Христом. Розглянемо кілька найбільш примітних прикладів.

Дебора

Той факт, що жінки займали видатні та впливові посади в Ізраїлі, рішуче виступає проти звинувачень скептиків у тому, що ставлення до жінок у Біблії є сексистським. Наприклад, Книга Суддів розповідає про Дебору, пророчицю, визнану суддю та вождя ізраїльського народу впродовж її життя (Суддів 4:4). Уважний розгляд оповіді показує, що це Дебора доручила Бараку (чоловікові) очолити ізраїльтян у битві проти ворожої армії. Коли настав час діяти, це Дебора сказала Баракові: «Встань, бо це – день, в який Господь передав Сісеру в твою руку! Ось, хіба не Господь пішов перед тобою?» (Суддів 4:14). Після того, як ізраїльтяни перемогли ворога, а Сісера, полководець супротивника, загинув від руки жінки на ім'я Яїла, Дебора та Барак склали та заспівали гімн перемоги. У цьому гімні Дебора згадується як лідер Ізраїлю, яка за допомогою Барака перемогла Сісеру та Ябіна. У тексті сказано: «Не стало селянина в Ізраїлі, не стало, аж доки не постала я – Дебора, адже постала я – матір в Ізраїлі» (Суддів 5:7). «Мої князі Іссахара – з Деборою» (5:15).

Спираючись на логіку скептиків, чи слід зробити висновок, що Біблія вважає всіх чоловіків нижчими за жінок, оскільки Дебора була жінкою-лідером Ізраїлю в той час? Чи слід зробити висновок, що, оскільки історія Дебори записана в книзі, яка претендує на Богонатхненність, то ця претензія не має підстав, оскільки автор цієї історії ненавидить чоловіків, виявляє до них презирство та вважає їх менш цінними, ніж жінки? Таке міркування є очевидно хибним.

Однак, як тільки з'ясовується, що історія Дебори звеличує жінок нарівні з чоловіками, скептики змушені відступати й застосовувати іншу тактику. Хоча не можна заперечувати, що історія Дебори є прикладом піднесеного погляду на жінок, скептики стверджують, що таких історій небагато, і якби Бог і автори біблійних писань і справді вважали жінок рівноцінними чоловікам, тоді в Біблії було б не менше історій про жінок-правителів і лідерів, ніж про чоловіків.

На це хибне твердження можна дати дві відповіді. По-перше, скільки історій проповідування євангелія ефіопам потрібно включити в Біблію, щоб довести, що автори біблійних писань вважали їх такими ж цінними та достойними почути євангеліє, як і євреїв? Чи стане хтось стверджувати, що для виправдання сліпого упередження Бога Біблії проти ефіопів, у тексті має міститися стільки ж історій про їх навернення у віру, скільки і про навернення євреїв? Звісно ні. Коли Книга Дії оповідає про те, як євангеліст Пилип розповів євангеліє ефіопському вельможі, який був над скарбами цариці Кандаки (8:26–40), цього одного прикладу достатньо як доказу того, що всі ефіопи так само цінні для Бога, як і всі євреї, араби чи єгиптяни.

Крім того, давайте застосуємо логіку міркування скептика до короткої історії Сполучених Штатів Америки. Якщо спробувати розповісти цю історію через призму президентства як найвпливовішої посади в країні, то скільки можна було б навести прикладів жінок, які обіймали цю посаду? Станом на 2019 рік із понад 40 обраних президентів США не було жодної жінки. Спираючись на звинувачення скептиків, чи варто нам наполягати на тому, що стародавній народ Ізраїлю мав більш «просвітлений» і піднесений погляд жінок, ніж народ Сполучених Штатів у XXI столітті? Більше того, чи будемо ми зневажати та звинувачувати в сексизмі істориків, які присвятили більші частини своїх праць висвітленню діяльності чоловіків, які обіймали посаду президента? Таке мислення суперечить здоровому глузду і може бути вигадане лише тими, хто відмовляється давати чесну оцінку реальній історії та біблійним текстам.

Пророчиця Хулда

У 22-му розділі Другої книги царів розповідається про життя та правління Йосії, праведного царя Юди. Намагаючись викорінити ідолопоклонство, він докладав цілеспрямованих зусиль, щоб відремонтувати храм Божий, який прийшов у занедбаний стан. Він доручив великому священникові Хілкії зібрати гроші для ремонту храму. Під час робіт над реконструкцією храму Хілкія натрапив на сувій із законом Мойсея. Прочитавши його, він послав сувій царю Йосії, який прислухався до слів закону і засмутився через те, що ізраїльський народ так далеко відійшов від

виконання Божих заповідей. Тож Йосія наказав Хілкії та кільком іншим релігійним лідерам: «Ідіть, запитайте Господа за мене, і за народ, і за всього Юду, за слова цього знайденого звою» (2 Царів 22:13). Далі в тексті сказано: «І пішов священик Хілкія, Ахікам, Акбор, Шафан і Асая до пророчиці Хулди, жінки Шаллума, сина Тікви, сина Хараха, гардеробниці, а вона жила в Єрусалимі, у Мішнегу, тож звернулися до неї» (22:14). Після розмови Хулда передала послання від Бога Йосії через цих чиновників.

Зауважте, що ці сановники не тільки відшукали жінку-пророчицю, але й, хоча вона була заміжня, у тексті немає вказівок на те, що вони шукали поради її чоловіка. Царські посланці прийшли до дому жінки, щоб почути повідомлення, яке Господь передав через жінку. Також зауважте, що Йосія був визнаний одним із найвидатніших правителів Юди, але цей уривок показує, що він шукав поради у жінки, Божої пророчиці. Розповідь про Хулду знову підриває твердження скептиків про те, що Біблія вважає жінок нижчими за чоловіків.

Різні жінки в Біблії

Можна багато говорити про відомих жінок із Біблії, як-от Естер, про яку написана ціла книга. Вона стала царицею Персії і героїчно врятувала свій народ. Розповідь про безкорисливу жертву Рут заради її свекрухи Наомі в іншій книзі Біблії ще більше підриває аргументи скептиків, особливо в тому аспекті, що Рут значиться в родоводі Христа як прабабуся царя Давида. Більше того, віра Анни, її молитва за сина та народження Самуїла, одного з найвидатніших пророків Ізраїля, і далі спростовують твердження скептиків про те, що автори книг Біблії вважали жінок нижчими за чоловіків. Можна звернути увагу на Лідію, продавщицю кармазину з міста Тиятир, яку Павло та його супутники зустріли за брамою міста у річки, або Прискилу, яка допомагала своєму чоловікові Акилі «докладніше викласти» євангеліє Христа красномовному Аполлосу (Дії 18:26). Додаткові приклади, які спростовують твердження скептиків, можуть включати віру Йохевед, або лідерські здібності та пророкування Маріям, або мужність Рахаб, або вірність Марії, матері Ісуса, або добрі вчинки Сарни. Можна дивуватися, скільки прикладів жінок на високих посадах знадобилося б скептично налаштованій спільноті, щоб переконатися, що Біблія не принижує жінок. На жаль, скільки б прикладів не було наведено, скептики продовжують відповідати на ці та інші аргументи так: «Треба трохи більше прикладів, ніж ми маємо». Насправді, біблійних прикладів того, як Бог Біблії сприймає жінок, більш ніж достатньо, щоб спростувати слабкі скарги скептиків.

РАХУВАННЯ, РОДОВОДИ І ГРУПУВАННЯ

Певні практичні моменти необхідно розглянути належним чином, щоб отримати точне уявлення про біблійний погляд на жінок. Деяких людей, які читають біблійний текст, вражає той факт, що в родоводах містяться лише імена чоловіків. Більше того, часто при підрахунках кількості людей, залучених у тій чи іншій події, Біблія зазвичай враховує лише чоловіків. Такі випадки розглядалися як приклади сексизму та дискримінації жінок.

При подальшому розгляді стає очевидним, що такі звинувачення не враховують певних практичних аспектів і культурного контексту. Наприклад, у той час як у родоводах Буття 5 перелічено лише чоловіків, у родоводі Ісуса Христа в Матвія 1:1–17 згадуються також Тамар, Рахаб, Рут і Марія. Крім того, у тексті сказано: «Яків породив Йосифа, чоловіка Марії, **від якої** народився Ісус, названий Христом» (1:16). Фраза «від якої» відноситься до Марії, таким чином текст вказує на те, що Ісус був її біологічним сином. Чи було б правильним на основі цього родоводу стверджувати, що Бог вважає чоловіків нижчими за жінок, оскільки в тексті конкретно сказано, що Христос біологічно походить від жінки? Ні. Так само і «чоловічі родоводи» не можуть слугувати доказами фальшивих звинувачень у тому, що Біблія вважає жінок нижчими за чоловіків. А якщо до цього додати той факт, що навіть сьогодні більшість дружин беруть прізвища своїх чоловіків у шлюбі, а діти (і дочки також) беруть імена і прізвища своїх батьків і таким чином є записаними в сучасних родоводах, то звинувачення скептиків стають явно безпідставними.

Подібним чином і біблійні рахування часто включали лише чоловіків. Наприклад: «Проведіть перелік усієї громади ізраїльських синів за їхніми родинами, за домами їхніх батьків, згідно з

кількістю імен **кожного чоловічої статі – поосібно**» (Числа 1:2). Чи є цей перепис прикладом біблійного сексизму чи доказом того, що біблійні автори вважали жінок настільки малоцінними, що їх не потрібно було навіть включати до перепису? Ні в якому разі. Простий практичний аспект цієї системи підрахунку стосувався лише здорових чоловіків, які мали піти на війну – як і пояснюється далі в тексті: «…згідно з кількістю їхніх імен, поосібно, кожний чоловічої статі, від двадцятилітніх і старших, – **кожний, хто здатний виступити з військовими силами**» (Числа 1:20). Так само, як на основі таких систем підрахунку неможливо стверджувати, що Бог або автори біблійних оповідань «знецінювали» хлопців віком до 20 років або літніх чоловіків, які більше не були придатними до воєнних дій, не можна використовувати цей метод підрахунку і як аргумент щодо того, що автори книг Біблії зневажали жінок. І, хоча скептики могли би заперечити, що не допущення жінок до військової служби у біблійні часи було проявом сексизму, простою відповіддю на це може бути те, що це чоловіків несправедливо було примушувати до військової служби, тоді як жінок було звільнено від неї. Чи було б справедливо стверджувати, що оскільки чоловіки «служили» своїм жінкам, забезпечуючи їх захист, то їхня «служба» свідчить про те, що вони були нижчими за них? У запитанні вже криється відповідь.

ГАЛАТІВ 3:28 – ЗОЛОТИЙ ВІРШ РІВНОСТІ

Апостола Павла часто таврують як женоненависника, який боявся та зневажав жінок. Такі заяви зручно опускають одне з найсміливіших тверджень про гендерну та расову рівність у всій релігійній літературі. У Посланні до галатів 3:28 Павло написав: «Немає юдея, ні грека; немає ані раба, ані вільного; **немає чоловічого роду, ні жіночого**, бо в Ісусі Христі ви всі – одно».

Тож чому дехто стверджує, що Павло ненавидів жінок, навіть попри те, що він написав у Галатів 3:28? Головна причина полягає в тому, що апостол постійно наголошував на тому, що, хоча чоловіки та жінки рівні в очах Бога, їм надано різні ролі та обов'язки. А скептично налаштована спільнота помилково ототожнює концепцію **різних ролей** з ідеєю **різного статусу**. Нібито, оскільки Павло навчає чоловіків бути старійшинами (Тита 1:5–9) і публічно керувати поклонінням церкви (1 Коринтян 14:34–35; 1 Тимофія 2:8–15), а також бути «головою» їхніх родин (Ефесян 5:22–24), то він очевидно вважає жінок менш здібними, менш цінними або нижчими за чоловіків.

Чи правда, що оскільки Біблія призначає різним статям різні ролі, їхній статус або цінність через це мають бути нерівними? Звісно ні. У Посланні до Тита 3:1 Павло пояснив, що християни повинні коритися владі – правителям і уряду (див. також Римлян 13). Чи можна з цього твердження зробити висновок, що Павло вважає всіх, хто займає державні посади, ціннішими за християн? Чи випливає з цього уривку, що Павло вважає тих, хто займає державні посади, розумово, фізично чи духовно вищими за християн, оскільки християнам заповідано підкорятися їм? У жодному разі. Сам факт того, що християни повинні підкорятися урядовцям, нічого не говорить про духовний статус чи цінність будь-якої сторони. Він стосується лише різних ролей, які виконує кожна сторона.

Знову ж таки, в 1 Тимофія 6:2 Павло навчає слуг-християн бути слухняними своїм панам. Чи означає це, що Павло вважав панів вищими або більш цінними, ніж слуги? Ні. Це просто показує різницю в ролях, а не в статусі. За логікою, різні ролі ніколи не можна використовувати як доказ того, що такі ролі передбачають різну цінність або статус людини, яка їх виконує.

Крім того, хоча скептики швидко хапаються за той факт, що Павло наказував бути старійшинами та головами своїх родин чоловікам, вони забувають згадати про обов'язки, пов'язані з виконанням цих ролей. Чоловіків закликають віддати життя за своїх дружин (Ефесян 5:25), забезпечувати свої родини їжею, житлом і одягом (1 Тимофія 5:8) і любити своїх дружин як самих себе (Ефесян 5:28). Хоча багато говориться про «несправедливість» настанов Павла, варто запитати, хто б зайняв останнє місце в рятувальному човні, якби на кораблі, який тоне, було християнське подружжя. У таких випадках чоловік-християнин жертвує собою заради своєї дружини. Чи справедливо, що від нього вимагається пожертвувати собою заради своєї дружини? Чи вона цінніша за нього, тому що Бог закликає його захищати, плекати її та померти за неї, якщо це необхідно? Ні. Це просто різниця в призначених ролях, а не в статусі чи цінності кожного як людини.

10:21 аБукв. *серця*

11:5 аАбо *робить прямою*

12:4 аБукв. *відважна*

12:11 аБукв. *серця*

13:23 аБукв. *вимітається*

[13:24] Давня приказка «пошкодуєш хворостину – зіпсуєш дитину», безсумнівно, є перифразом слів Соломона тут у 13:24: «Хто шкодує своєї різки, той ненавидить свого сина. А хто його любить, – той старанно дбає про його виховання». Цей принцип повторюється в усій книзі (19:18; 22:15; 23:13–14; 26:3). Очевидно, потрібен належний баланс між словесним докором або заохоченням з одного боку та застосуванням тілесних покарань з іншого. Це видно з наступних наставлянь: «**Різка і картання** дають мудрість, а залишена сама собі дитина соромить свою матір… Наставляй свого сина – і він дасть тобі мир, – він принесе насолоду для твоєї душі» (Приповісті 29:15, 17). Надзвичайна важливість взаємодії між позитивними настановами, заохоченням і вихованням у поєднанні з належним фізичним покаранням неможливо ні переоцінити, ні відкинути[9].

14:14 аБукв. *згори*

14:23 аБукв. *уст*

[14:34] Ми живемо у прекрасному, Богом даному світі, в якому, на жаль, багато неправедності. Нехай Бог допоможе Своїм вірним дітям по всьому світу зберегти себе «чистими від світу» (Якова 1:27), відбиваючи світло Ісуса Христа серед забруднених гріхом людей, які потребують великого духовного пробудження. «Благословенням праведних місто піднімається вгору, а устами безбожних воно нищиться до основ» (Приповісті 11:11).

15:11 аЄвр. *Абаддон*

15:17 аАбо *овочів*

15:30 аБукв. *робить кістки жирніше*

[16:32] Біблія містить не лише беззаперечні докази своєї Богонатхненності, а й пропонує багато практичних наставлянь, які є корисними для загального здоров’я та благополуччя кожної людини. Книга Приповістей рясніє застережливими зауваженнями щодо необхідності контролювати гнів і уникати людей, які постійно гніваються.

Цікаво, що сучасна медицина долучила свої спостереження до дискусії на тему гніву. У своїй книзі під назвою «Жодна з цих хвороб» лікарі С. І. Макміллен і Девід Штерн висвітлили добре відомий у медичній спільноті факт, що гнів, який став звичним, є не лише руйнівним, а й смертельним. Автори також навели цитати з медичних досліджень, в яких стверджувалося: «Злитися [за звичкою] – це все одно, що кожного дня приймати малу дозу якоїсь отрути повільної дії, наприклад миш’яку»[10]. Далі в розділі під назвою «Небезпечний гнів» Макміллен і Штерн навели цитату з дослідження рівня ворожості у 255 студентів-медиків. З тих, у кого спостерігався високий рівень ворожості, 13% померли до досягнення середнього віку. З тих, у кого був низький рівень ворожості, померло лише 2%.

Звичайно, у певних пропорціях, гнів сам по собі не обов’язково є руйнівним. Навіть Ісус інколи гнівався (Марка 3:5). Однак неконтрольоване бажання «давати вихід своєму гніву» не творить Божої праведності. Натомість воно веде лише до деструктивної, гріховної поведінки,

яка негативно впливає на тіло та душу. Автор Книги Приповістей доволі красномовно висловив це, коли написав: «Терпелива людина краща за сильну; і хто панує над своїм духом кращий від того, хто здобуває місто» (16:32).

17:1 аАбо *жертовних страв*

[17:3] Вчителі перевіряють знання своїх учнів різними способами. Хороші батьки з раннього дитинства виховують своїх дітей, сподіваючись навчити їх таких чеснот як чесність, співчуття та слухняність. Роботодавці випробовують своїх працівників, доручаючи їм складні завдання, сподіваючись зібрати найкращу команду, яка вироблятиме найкращі продукти. Дійсно, людство зрозуміло цінність випробувань протягом тисячоліть свого існування.

Тому немає нічого дивного в тому, що і Бог використовував цей самий принцип навчання у різні періоди історії. Він випробував Авраама на горі Морія (Буття 22:1–2; Євреїв 11:17), а через сотні років Він неодноразово випробовував ізраїльтян у пустелі (Второзаконня 8:2; Псалом 80:8). Цар Давид сповістив, як Господь «випробовував» його (Псалом 16:3), а його син Соломон у Книзі Приповістей написав: «Як горно перевіряє срібло, а плавильня – золото, так Господь перевіряє серця» (17:3). Навіть коли Бог явив Себе в особі Ісуса, Він випробовував людей (Івана 6:5–6). Але Бог випробовує людину не для того, щоб вона грішила, а щоб вона «не грішила» (Вихід 20:20).

17:22 аАбо *робить ліки ще кращими*

[17:22] Висловлювання Соломона підтверджує той факт, що в багатьох випадках саме емоційний та духовний стан людини підтримує її фізичне існування так само чи навіть більше, ніж фізичні фактори. Сучасні наукові дослідження надають докази на підтвердження цих спостережень Соломона.

Одне дослідження, яке в жодному разі не було вичерпним, оскільки розглядало інформацію лише від 229 дорослих, виявило досить цікаві результати. Воно показало, що самотність може бути потенційним фактором підвищення артеріального тиску. А коли люди розвивають емоційні зв'язки з іншими людьми і почуваються менш самотніми, їхній артеріальний тиск може знизитися. Автори дослідження припустили, що «масштаб впливу самотності на артеріальний тиск можна порівняти з масштабом зниження, якого можна досягти завдяки втраті ваги та фізичним вправам»[11]. Таким чином, можна побачити, що емоційний відгук людини може не уступати, а деколи навіть перевершувати ефект від таких фізичних факторів як втрата ваги та фізичні вправи – як і пропонував Соломон.

Дослідники також відзначили, що багато факторів у сучасному суспільстві сприяють виникненню почуття самотності, і що «за таких обставин разом з ризиком самотності зростає й ризик виникнення захворювань і смертності»[12]. Іншими словами, емоційний стрес «сушить кості». Стародавня мудрість Соломона так само актуальна для сучасного суспільства, як і три тисячоліття тому. Насправді, саме такої мудрості, яка є поза часом, і слід очікувати від всезнаючого Бога, Який може сповістити «останнє від початку» (Ісаї 46:10).

18:8 аВ єврейській традиції – *рани.*

18:24 аВ грецьких манускриптах, сирійських перекладах, Таргумі та Вульгаті – *той, хто має друзів, і сам має бути доброзичливим*; в масоретському тексті – *той, хто має друзів, може занепасти.*

19:16 аБукв. *зневажає*, образно про легковажність або необережність.

19:18 аВ єврейській традиції – *не зважай на його плач.*

19:24 аВ Септуагінті – *за пазуху*; в Таргумі та Вульгаті – *під пахву.*

20:2 аБукв. *страх, який породжує гнів царя*

20:14 аБукв. *лихе, лихе*

21:4 аАбо *світильник*

21:6 аВ Септуагінті – *гонитва за марнотою в пастки смерті*; у Вульгаті – *марнославне і нерозумне і вкине у пастки смерті;* в Таргумі – *вони будуть знищені, і впадуть ті, хто шукає смерті.*

21:7 аБукв. *утягне*

21:8 аАбо *покручена і дивна*

21:29 аВ Кере та Септуагінті – *розуміє*.

[23:29 і далі] Найдавніші розділи Біблії були написані майже чотири тисячі років тому, приблизно в 1500 році до н.е. Немає сумніву в тому, що Старий Заповіт є стародавньою книгою. Через таку давність багато хто в сучасному «науковому» світі вважає Біблію «застарілою» та невідповідною «сучасним» передовим знанням. Цікаве в цій позиції те, що вона явно хибна. Насправді рідко минає тиждень, коли б якесь нове дослідження чи знахідка не підтвердили якийсь аспект біблійного оповідання.

Наприклад, за результатами сучасної наукової технології, відомої як дифузійне тензорне зображення (DTI), люди, які надмірно вживають алкоголь, пошкоджують важливі ділянки свого мозку. Вчені, які працюють із цією технологією, показали, що алкоголь може пошкодити нервові волокна, які утворюють так звану білу речовину. Це пошкодження потенційно впливає на «робочу пам'ять», яка «дозволяє пам'ятати, скажімо, телефонний номер достатньо довго, щоб набрати його»[13]. Інші дослідження вивчають негативний вплив на білу речовину від споживання алкоголю підлітками, адже саме в ці роки відбувається її інтенсивний ріст[14].

Ці «нові відкриття» ідеально співвідносяться з описом пияцтва, поданим у цих віршах, які надають дуже точний опис дії алкоголю. У тексті пояснюється, що у тих, хто «засиджується за вином», бувають горе, біди, суперечки, нарікання та різні інші негаразди. Автор закликає своїх читачів уникати спокуси пити вино, оскільки алкоголь «вкусить, наче змій» і «вжалить, як гадюка» (вірш 32, дивіться також 20:1). Через низку таких негативних наслідків, не дивно, що Новий Заповіт також наставляє уникати пияцтва: «І не впивайтеся вином, у якому розпуста» (Ефесян 5:18).

Біблія не є застарілою книгою чи продуктом людської уяви. Це натхненне Слово всезнаючого Бога, і надані Ним описи природних явищ залишаються такими ж актуальними й точними сьогодні, як і тисячі років тому. Отже, не дивно, що точні наукові відкриття продовжують підтверджувати правдивість інформації в біблійних літописах.

24:28 аВ Септуагінті та Вульгаті – *не обманюй*.

[26:4–5] Ці вірші не суперечать, а доповнюють один одного. Іноді дійсно краще не відповідати дурню, а в інших випадках буває доцільно відповісти. Хоча Христос був найвеличнішим учителем з усіх, хто коли-небудь жив на землі (Матвія 7:28–29; Івана 7:46), Він також знав, коли потрібно промовчати – чи тому, що час для відповіді був непідходящий, чи тому, що відповідь була б марною (Матвія 21:27) або навіть шкідливою для Його головної місії. Лише тому, що хтось кинув Йому виклик, ще не означало, що Він відчував потребу відповісти. Оскільки люди зазвичай схильні відповідати практично на будь-який виклик, мудрість Ісуса просто вражає. У Євангелії від Матвія 7:6 Ісус попередив Своїх учнів, що деякі люди байдужі до правди і подібні до «свиней» – негідні цінної інформації, яку Його послідовники захотіли б їм передати, і яку нерозумні швидко відкидають або навіть перекручують у своїх лихих цілях.

У Матвія 10:14 Ісус знову попередив апостолів, що будуть люди, які «не приймуть вас і не послухають ваших слів». У таких випадках вони не повинні були продовжувати переконувати їх, а радше «обтрусити пил зі своїх ніг» і йти далі – практика, якої Павло та Варнава дотримувалися у своїх місіонерських подорожах (Дії 13:51).

Іноді, залежно від аудиторії, Ісус вирішував відповідати на виклики, а іноді Він вирішував не робити цього, незважаючи на те, як Його могли сприймати (Матвія 21:23–27; 27:14). Нехай Бог допоможе Своїм дітям бути мудрими і знати, коли потрібно говорити, а коли – мовчати.

26:10 аЄврейський текст складний; давні та сучасні переклади дуже відрізняються.

26:15 аПорівняйте з 19:24

27:20 аЄвр. *Абаддон*

29:11 аБукв. *дух*

29:18 аАбо *пророчого видіння*

30:26 аАбо *дамани*

30:31 аТочна ідентичність невідома

bВ єврейській традиції – *цар, проти якого нема повстання*.

31:8 аБукв. *синів, які проходять*

31:10 аВ єврейському тексті вірші з 10 по 31 ідуть у алфавітному порядку (порівняйте з Псалмом 118).

bБукв. *відважна* або *доблесна жінка* – у сенсі всіх форм досконалості.

КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ

1. E.W. Bullinger (1898), *Figures of Speech Used in the Bible* (Grand Rapids, MI: Baker, 1968 reprint), стор. 538.
2. Там само, стор. 539.
3. Kyle Butt (2008), "The Bitter Fruits of Atheism: Parts 1 & 2," www.apologeticspress.org/articles/3740 та www.apologeticspress.org/articles/3762.
4. Eric Lyons and Kyle Butt (2009), "Darwin, Evolution, and Racism," http://www.apologeticspress.org/articles/240063.
5. Charles Darwin (1871), *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex* (New York: The Modern Library, reprint), стор. 873-874.
6. John Willis (1993), "Women in the Old Testament," *Essays on Women in Earliest Christianity*, ed. Carroll Osburn (Joplin, MO: College Press), 1:37.
7. Там само, стор. 37-39.
8. Зрозуміло, що скептики не погодяться навіть із самим існуванням Святого Духа. Проте цей приклад використовується лише для того, щоб показати, що Біблія послідовно підтримує ідею «допомоги» і «сприяння», яка жодним чином не натякає на неповноцінність або меншу цінність такого помічника.
9. Не помиляйтеся: справжнє, огидне насильство над дітьми відбувається щодня. Деякі батьки обпікають, катують і навіть вбивають своїх дітей. Однак **зловживання** чимось добрим не є аргументом проти його **законного** та розумного використання. Екстремальна поведінка часто провокує екстремальну реакцію, але ми не повинні «змішувати грішне з праведним». Незважаючи на поверхневу привабливість аргументів, які висуваються проти шльопання дітей, ті, хто приймає Біблію як натхненне Слово Боже, більше зважають на біблійне розуміння цього питання.
10. S.I. McMillen and David Stern (2000), *None of These Diseases* (Grand Rapids, MI: Revell), third edition, стор. 205.
11. Researchers quoted in an article by Jeff Minerd (2006), "Loneliness Weighs Heavily on the Heart," http://www.medpagetoday.com/Cardiology/Hypertension/tb/2947.
12. Там само.
13. Emily Singer (2006), "Your Brain on Booze," *Technology Review*, https://www.technologyreview.com/s/405218/your-brain-on-booze/.
14. Там само.